

Kiváló vezetőkkel Dante világában

Hétszáz évvel ezelőtt, nem sokkal 1321. szeptember 14-én bekövetkezett halála előtt fejezte be Dante az *Isteni Színjátékot*, amelynek korábban elkészült részei ismertek és nagyon népszerűek voltak már a költő életében. A teljes mű nyomtatásban csak 1472-ben jelent meg, azonban a megelőző jó másfél évszázad alatt feltűnően sok kéziratos másolat készült róla. Magáról az egész műről kevés, de egyes részleteiről annál több; szinte iparszerűen másolták. Nem csoda, ha a XIV. század végéig készületekből körülbelül négyszáz hosszabb-rövidebb részletet tartalmazó példány maradt fenn az utókor számára.

I.

A mű népszerűségét nagyrészt az alapozta meg, hogy keresztény eszmeiségének lényege közismert volt, ő szinte „csak” érdekesen jelenítette meg bizonyos részeit, mégpedig – ami szintén nagyon fontos – a „nép nyelvén” (*in lingua vulgare illustre*). Természetesen az sem volt mellékes, hogy a túlvilágon bemutatott személyek között ismerős alakokról olvashattak, akár személyes ismerősökről vagy közéleti nagyságokról, sőt még pokolban szenvedő pápákról is. Ebből a szempontból különösen a *Pokol* volt érdekes, a poéma másik két főrésze inkább az intelligensebb olvasók számára nyújtott szellemi érdekességeket.

Az eszme és téma vallási rétegének ismert volta kevés lett volna ahhoz, hogy a művet elég jól érteni és élvezni lehessen, hiszen Dante ugyancsak kiszélesített és különös részletességgel megrajzolt túlvilágképében a teremtés kezdetétől lefolyt történelem igen sok jellegzetes alakja és epizódja jelent meg a maga módján, tehát az olvasónak ismernie kellett a keresztény középkor előtti világot, benne a pogányok életformáját és gondolkodásmódját, s nem mindenben elutasított kultúráját. Ugyanis a költő az egész emberiség addigi történetéből emelte ki azoknak a lelkeit, akiknek a büntetése vagy jutalma jól belátható tanulságul szolgálhat ahhoz, hogy az emberek elgondolkozzanak az életükön, és a jó irányba, az „igaz utat” (*diritta via*) választva haladjanak tovább. Ehhez a felismeréséhez, bármennyire sokat jelentett is közvetlenül a nagyon kifejező *allegorikus művészi ábrázolás*, a helyes belátás elősegítéséhez helyenként bele kellett szőni a költői szövegbe néhány elméleti fejtegetést is, amely olykor már meghaladhatta az olvasó műveltségi szintjét. A történelmi adatok, a korabeli életre tett utalások és az elméleti magyarázatok érthetősége megkövetelte, valamint az igényes nyelvi kidolgozottság szükségessé tette, hogy az olvasó a mű belső összefüggésrendjének immanens megvilágításán kívül *külső* támogatást is kapjon a nagyon tartalmas szöveg minél teljesebb megértéséhez.

Művének nem könnyen felfogható, több szempontból is magyarázatra szoruló voltával *maga Dante is* tisztában volt, ezért a *Paradicsom* befejezése után azt egy hosszú levél kíséretében küldte el mecénásához, Cangrande della Scalához, és ez a levél nagyon alapos, tudományos szintű elemzést nyújt arról (cím, műfaj, képi és gondolati jelleg, több szintű értelem, az erkölcsi hatás szándéka), amit tekintetbe kell venni ahhoz, hogy a monumentális alkotás valóban érthető legyen. A betű szerinti értelemhez képest sokkal nagyszerűbb *szellemi értelem* felismerésére magában a *Commediában* is biztat Dante:

*Ó, ti, kik éltek józan értelemben,
lessétek, mily tan látható keresztül
elfátyolozva különös rimeimben.*

(*Pokol*, IX, 61–63.)

Az értelmezők és méltatók szinte azonnal hozzáláttak a nem könnyű, de nemes kommentáló tevékenységhez. Guido Novello da Polenta már a költő temetésén nagyon alapos, tudományos értékű gyászbeszédben méltatta érdemeit. Jacopo della Lana 1323 és 1328 között készült magyarázatát még az évszázad végéig nyolc hasonló követte. Ezek szerzői jól ismerték Dantét, akár mint családtagok (két fia, Jacopo és Pietro), akár mint firenzeiek (a krónikáíró Filippo Villani), vagy mint kiváló humanisták (például Benvenuto da Imola). Kiemelkedően fontos e téren Boccaccio szerepe, hiszen a tudós-nak is kiváló író nagyközönség előtt tartott, nyilvános előadásokban is, meg két nagy írott munkájában is behatóan elemezte Dante alkotását. A *divina* jelzővel is ő illetve először ezt a művet, amely az 1555-ben megjelent velencei kiadástól kezdve kapta meg végképp a *Divina Commedia* címet.

Magyarországon az Anjou-házzal való kapcsolatok révén viszonylag hamar tudomást szereztek Dantéről, aki *Commediáját* abban az időben írta, amikor az Ómagyar Mária-siralom született. Bizonyos hiedelmekkel szemben biztosan tudjuk, hogy a költő nem fordult meg Magyarországon; csupán két sort szentelt országunknak a *Paradicsom* XIX. énekében, ahol a rossz királyok tetteit kárhozza, és a nehezen trónra jutó Károly Róbert uralkodói sikereiért aggódva így sóhajt fel:

*Óh, boldog Magyarország! csak ne hagyja
maga félrevezetni már.*

(Paradicsom, XIX, 142–143.)

Uralkodóink humanista műveltségének köszönhetően maga a főmű szövege is eljutott hozzánk. A budapesti egyetemi könyvtárban őriznek egy olyan különleges Dante-kódexet, amely tartalmazza a *Commedia* szövegének negyötöd részét, velencei tájszólásba átírva, szép illusztrációkkal ékesítve. Az Emo család tulajdonából került hozzánk, valószínűleg Nagy Lajos király hadizsákmányaként (aki a genovaiakat segítette győzelemre a Velence elleni harcban). De lehet, hogy Mátyás király kapta ajándékba az illető családtól, hiszen a kódex egy időn át az ő corvináinak számát gyarapította. Az egrí érseki könyvtárban pedig a *Commedia* olyan latin fordítása található, amelyet Giovanni dei Bertoldi da Serravalle készített 1416/17-ben a konstanzi zsinaton tartózkodó Luxemburgi Zsigmond német-római császár és magyar király számára. A velencei kódexhez nincs kísérő szöveg; a teljes fordításhoz Serravalle igen alapos és terjedelmes *latin kommentárt* is csatolt. Az említett középkori magyarázatok után ebben az időben kezdődött Dante nagyra értékelt művének világiasabb szemléletű és filológiai is gondosabb tanulmányozása. Ez a XVIII. század folyamán úgy módosult, hogy egymás után jelentek meg a *Commedia* nemzeti nyelvű fordításai, illetve mind jobban érdeklődtek eszmei jelentősége mellett művészi értékei iránt is.

II.

1. Részleteket is gondosan feltáró és a művészi megoldásokat is kellően méltató Dante-kutatások a XIX. század elején kezdődtek nálunk. Az *Isteni Színjáték* fordításával elsőként Döbrentei Gábor kísérletezett 1806-ban; prózai fordítást készített néhány ének egy-egy részletéről. Verses átültetéssel Császár Ferenc próbálkozott 1852-től kezdve többször is, de egyes énekeknel tovább ő sem jutott; azonban Dante fiatal kori, nagy-szerű alkotását, az *Új életet* elsőként ő tette át magyarra és adta ki 1854-ben. A főmű a maga egészében, magyarul is szépen csengő terzinákban Szász Károly tolla nyomán született meg (1885, 1891, 1899), aminek inspirálásában még Arany Jánosnak is volt némi szerepe. A magyar olvasóknak még az olaszokhoz képest is nagyobb szükségük lett volna bőséges filológiai felvilágításokra, nyelvi és elméleti magyarázatokra, de az

ilyenek – a Szász Károly munkájához csatoltak is – nagyon szegényesek voltak. Még Babits is elég takarékosan bánt a tényszerű, rövid felvilágosítások mellékelésével, ellentétben tartalmas és szép bevezető tanulmányával. Elemző jellegű magyarázatokat külön tanulmányok formájában írtak, de a század második felében még kevés olyan született, mint a Péterfy Jenőé (1886).

A pozitívizmus eluralkodásának időszakában különös módon szaporodtak egymással párhuzamosan az aprólékos filológiai kutatások és a többnyire alacsony szintű értelmezések, de az utóbbiak külön jelentek meg Dante szövegétől, ami még a specialistákat is hátráltatta abban, hogy az *Isteni Színjátékot* mint bonyolult művészi alkotást viszonylag könnyen olvashassák. Ezen csak részben segített az – pedig ilyet az olaszok is tettek –, hogy modern *prózai fordítást* készítettek az archaikus nyelvezetű verses műről, abban is bizva, hogy ehhez kevesebb magyarázat is elég lesz. Cs. Papp József (1896, 1907, 1909) a nagyon rövid kiegészítő felvilágosításokat Dante prózai formájú, saját magyarított *szövegén belül* helyezte el, a megfelelő helyeken *zárójelbe téve*. Szabadi Sándor (2004) az egyes énekek után közli a többnyire tényszerű anyagot. Kenedi Géza (1925) semmilyen kiegészítéssel nem kíséri a maga prózai fordítását. Dante Összes Műveinek első magyar kiadása (1962), amelyet Kardos Tibor szerkesztett, és annak nemcsak a fordításait, hanem a jegyzetanyagát is a legkiválóbb szakemberek készítették, praktikus okokból az is nagyon szűkszavú, alig nyújt valami többletet egy átlagosnál alig műveltebb olvasónak.

Lényegében napjainkig megoldatlan maradt az a feladat, hogy Dante sok magyarázatra szoruló és magyarázatra nagyon is érdemes főművének értő olvasásához olyan segítséget kapjon az olvasó, amelyben a legapróbb részletek értelmezésétől a legelvontabb eszmeiség megvilágításáig terjedő minden fontos információt összegyűjtve megtalál. Mert Dante olvasásához, különösen a mai olvasónak, olyan különleges tájékoztatásra van szüksége, amely a megértésre váró mű anyagának objektív tényszerűségét (a valóban élt személyeket, az adott korban érvénysült eszméket, a költőnek a művébe beillesztett életrajzi eseményeit és hasonlókat) a maga valóságosságában megmutatja, akár egy jó pozitívista történetíró, és ugyanakkor azokra az átmenetekre is rámutat, amelyek érzékeltetik, hogy az alkotó művész az alapanyagot hogyan színezte át, egészítette ki fantáziája segítségével, és hogyan egyesítette végül egy hihető fikatív képi világgá. – Ennek hiányát próbálják enyhíteni a jelen kommentár-kötet szerzői és szerkesztői.

2. A Magyar Dantisztikai Társulatnak egy speciális közössége arra vállalkozott, hogy a közelgő centenárium alkalmából elkészítse Dante főművének egy *különleges bilingvis kiadását*, amelyet tudományos igényű, több szempontú, gazdag magyarázó anyag tesz teljessé. Ez a terv már a társulat 2004-ben történt megalakulásakor felmerült, és tevékenységének legérdemibb részét ennek előmozdítása, formálása jelentette. Az *Isteni Színjáték* három főrészének (*cantica*) mindegyikéről egy-egy kötet készül; a *Pokol* 2019-ben jelent meg, és hamarosan a másik kettő is követi majd.

A vállalkozás a legszélesebb körű és legmodernebb nemzetközi, valamint figyelmet érdemlő hazai eredményekre támaszkodik, azonban tudományos naprakészsége miatt a legkevésbé szeretné kiszakítani Dantét a saját korából; hiszen éppen a sok szempontú megközelítés és a különböző szintű interpretációk komplementaritása segíti annak érzékeltetését, hogy a költő egyetemes világfelfogása milyen szorosan fűzte őt kora lényegéhez és értékeihez, mit emelt be ehhez a múltból, és sokatmondó szintéziséből mi lehet fontos számunkra. Dante mondanivalóinak életre keltése során – a történetiség tiszteletben tartása mellett – nagyon figyeltek a kötet szerzői a hitelesség érvényesítésére, a szerző ismert intencióinak követésére, ami konkrétan abban mutatkozik meg, hogy

művének legautentikusabbnak tartott *szövegváltozatát* közlik (sajnos, autográf kézirat nem maradt ránk), sőt a tőle származó *címet* szerepeltetik, hiszen ő ezt írta Cangrande della Scalához intézett levelében: „A könyv címe: »Dante Alighieri Comediája.«” A *Komédia* olyan cím, ami egyben műfaji minősítés is: „A *comedia* pedig valamely dolog keserű mivoltával kezdődik, de aztán tárgya kedvezően végződik.” A szerkesztők tehát a költő óhajának eleget téve adták a kötetnek ezt a címet: *Komédia I. Pokol*. Az 1555-től kezdve állandósult *Divina Commedia* nagyon kifejező magyar megfelelője, az *Isteni Színjáték* a XIX. században jelent meg; Császár Ferenc így említi az Új életről kiadott fordításának előszavában 1854-ben.

A kötet létrehozói arra törekedtek, hogy több szempontból megközelítve segítsenek megérteni Dante költői szövegét. A *Pokol* mind a 34 énekét (*canto*) kommentárjaival együtt mintegy külön fejezetként mutatják be; és ezek a következőképp tagolódnak:

1. Dante *olasz nyelvű költői szövege*, a mind ez ideig legkorszerűbb kritikai kiadás alapján (Giorgio Petrocchi szerkesztette, legújabb megjelenése 1966).

2. Az olasz verses szöveg *magyar parafrázisa*, vagyis a szerzők által készített olyan különös prózai fordítás, amely annyiban különbözik az egyszerű szó szerinti fordítástól, hogy egy nem művészi igényű, de választékos megfogalmazás, amely igyekszik követni az eredeti szintaktikai tagoltságát, sőt versszerűen tördelve lekepezi a megfelelő versszakot, a sajátosan egységes terzinát.

3. *Lábjegyzetek* formájában rendezi el a szöveg megértésében feltehetőleg nehézséget okozó szavak, kifejezések, homályos jelentésegységek, illetve tulajdonnevek, események, utalások stb. rövid magyarázatát, amelyek közvetlenül megkönnyítik az olvasás folyamatosságát. Ezek indexszáma az ének olasz szövegének megfelelő sorát jelzi.

4. Az adott ének után következik egy részletes, a pusztán tényyszerűségeen túlterjedő, az ének egészére vonatkozó *értelmezés*, amely tulajdonképpen egy speciálissá profilozott tanulmány. Részletesen tér ki a tények, személyek, utalások stb. magyarázatára; bemutatja az ismert forrásokat, megvilágítja az elvi problémákat, előre- vagy visszautalásai-val beilleszti a megénekelte részt a komplex mű egészébe. A résztemára vonatkozó forrásmagyarázatokat nyújt, részben azzal, hogy röviden felvázolja a kulturális (mitológiai, filozófiai) előzményt, részben pedig a tények, személyek, eszmék bemutatását összekapcsolja annak jelzésével, hogy ezek mit jelentettek Dante számára. Ez utóbbiak folytatásaként az értelmezést szélesíti ki és a megértést mélyíti tovább azzal, hogy felhívja a figyelmet a bemutatottak áttételesebben kifejezett értelemzintjeire, esetleg azokra a bonyolultabb költői eszközökre (allegória, irónia), amelyekkel Dante mondanivalójának fontosságát nyomatékosította, pregnánsabbá formálta.

A magyar *parafrázis* prózai egyszerűsége a lábjegyzetek alapvetően *filológiai* tartalmú támogatásával elsősorban egy olyan alapjelentés, lényegében a *sensus litteralis* folyamatos kibontását teszi lehetővé, ami önmagában is mond valamit az olvasónak: megismerhet bizonyos eseménysort, aminek alapján a *Commediát* műfajilag leginkább valamilyen *regénynek* lehet tekinteni (mint ahogyan nevezték is olykor „teológiai regény”-nek). Az értelmezés többlete, komplex *hermeneutikája* kell ahhoz, hogy a közvetettebb jelentések (jelentéskörök) is kirajzolódjanak, a mélyebb értelemzintek is felszínre kerüljenek, vagyis hogy a *sensus spiritualis* eszmei (allegorikus, morális, anagogikus) sokrétűsége már ezen az első igényes magyarázatszinten is megmutatkozik elég jól észrevehetően: így művészi értékei, aminek alapján *eposzként* lehet tekinteni erre az impozáns műre, s amit nem szó szerinti vizualitása miatt, hanem nagyon is metakozmikus, metafizikus és metateoretikus teljessége miatt leginkább *vízió*nak érdemes minősíteni. A nyelvi, filológiai és hermeneutikai kalauzolás segítségével egy

nagyon sajátos középkori műegész döntő fontosságú megértési küszöbénél megkapja a lehetőséget a mai olvasó ahhoz, hogy a továbbiakban a *saját tudásával is* kiegészítve gazdagítsa tovább az *Isteni Színhátékról* megszerezhető tudást.

A kötet szerkesztői és szerzői több kommentálási formát vettek alapul és egyesítettek kellően módosított formában. A *Commediáról* készült XIV–XVII. századi kommentárok nem különítették el a tényszerű és elméleti magyarázatokat, illetve nagyon eltérő arányban foglalkoztak velük az egyes értelmezők. Itt – főleg az olvasás folytonossága kedvéért – külön kaptak helyet a filológiai és az elméleti magyarázatok.

A négy különféle magyarázó rész eredményei végül összefutnak, együtt teszik érthetőbbé a szöveget. Az ének utáni hosszabb kommentár lényegében egyesíti az előbbieket hozadékát is, de azért ennek sem feladata egy annyira komplex kép kialakítása, amely hangtani, stílári, strukturális, esztétikai és egyéb jellemzők teljes körét magában foglalja. Nem akar több lenni egy megbízható és inspiratív *kezdemél*, amit tudományos kutatásként is, kulturált műélvezésként is eredményesen lehet folytatni.

3. A nagyon alapos munkát sok éven át végezte a Dante Társulat: elnöke, Kelemen János akadémikus és a két vezetőségi tag, Mátyus Norbert és Nagy József segítségével. A kötet anyaga közvetlenül *hét dantista* erőfeszítéseinek eredménye. Magyar Dante-kutatók három nemzedékének képviselői adták bele legjobb tudásukat: a „nagy öregek” (Kelemen János, Hoffmann Béla) mellett az utóbbi években felnőtt középgeneráció képviselői (Mátyus Norbert, Nagy József, Tóth Tihamér) és a minden elismerést megérdemlő legifjabbak (Draskóczy Eszter, Berényi Márk). Nem csupán az alapos lektori és a gondos szerkesztői munkának köszönhető, hogy az egyes szerzők eredményei között nincs szóra érdemes színvonalkülönbség. A munkát végzők felkészültsége és szakértelme garantálta azt, hogy a szinte áttekinthetetlen nemzetközi szakirodalomból kiemeljék a legmegfelelőbb forrásokat, illetve ezekhez hozzávegyék a releváns magyar eredményeket. A kommentárok anyagában helyet kaptak azoknak a kollégáinknak a megállapításai is, akik közvetlenül nem vettek részt ebben a vállalkozásban (Madarász Imre, Pál József, Sallay Géza, Szabó Tibor, Vigh Éva). De közvetetten valamennyire szinte az egész társaság hozzájárult a főszereplők munkájának sikeréhez, amennyiben az előkészítő *lectura Dantis*okon elmondták észrevételeiket. A kötet lektorai – Bárdos Judit, Csantavéri Júlia, Ertl Péter, Nádasdy Ádám – minden szempontból egységessé szervezték a kötetet, amit Olbert Mariann topografikus illusztrációi segítenek szemléletesebbé tenni.

III.

Aki végigolvassa a *Pokol* ilyen sokoldalúan megvilágított énekeit, elgondolkodik tényszerűségeinek értelmezéséről és eszmeiségének magyarázatáról, az tulajdonképpen még csak elég jól érti a nagy műben egybefogott sok mindent, de még alig érzett valamit a dantei művészet zamatából. Ez után kell olvasni – újra meg újra – magát a művet; a szerencséseknek olaszul, másoknak jó műfordításban. A Dantisztikai Társulat eredeti terve az volt, hogy olyan bilingvis kiadást tesz közzé, amelyben Dante eredetije mellett Babits műfordítása szerepel; a prózai parafrázis csak „köztes” szöveg, járulékos segédeszköz. Munka közben egyre világosabbá vált, hogy ezeket terjedelmi, tipográfiai és egyéb nehézségek miatt nem lehet egyetlen kötetbe zsúfolni; Babits fordítása kimaradt. Részben ezért kapott versszerű formát, illetve nagyobb jelentőséget is a szerzők parafrázisa.

Így az olvasó dönthet arról, hogy igénybe veszi-e a műfordítás segítségét. Megmarad az a lehetősége, hogy a több közül melyiket választja, vagy éppen mindkettőt kézbe veszi. Az utóbbi néhány év alatt a *Commediának* két teljes, verses

formájú műfordítása született. Nádasdy Ádám 2016-ban tette közzé az övét; s noha ez ugyan elhagyta a rímeket, de követi a terzinákat, az ütemet és a sajátos hangsúlyozást. Baranyi Ferenc és Simon Gyula együtt végezte a minden vonatkozásban formahű átültetést; Baranyi a *Pokolt* (2012), Simon a *Paradicsomot* (2014), majd megosztva a *Purgatóriumot* (2017).

Az *Isteni Színjáték* – noha mondták már regénynek is, eposz és regény sajátos szintézisének is – nem olyan epikai alkotás, amelyet alapos rákészülés után már elég könnyen végig lehetne olvasni, csak a „meséjét” követve, ahhoz hasonlóan, ahogyan talál az *Odüsszeát*, a *Don Quijotét* vagy a *Gulliver utazásait*, hanem inkább valahogy úgy, ahogy a *Faustot* vagy Proust és Joyce regényeit inkább csak „olvasgatjuk”. A világirodalomnak ez a monumentális alkotása jól észrevehetően érzékelteti, hogy a műalkotások autentikus befogadására érdemes *kulturáltan* felkészülni; s noha megértésüket és élvezésüket még így sem lehet befejezni, de mindig lehet tökéletesíteni, és ennek folyamatában esztétikai élvezetünk mellett intellektuális képességeink működése szintén bizonyos élvezetet okoz.

(*Dante Alighieri: Komédia I. Pokol. Kommentár. Szerkesztette: Kelemen János, Nagy József közreműködésével. Budapest, 2019, ELTE Eötvös Kiadó, 550 p.*)

